

Ezuli, optanti, izseljenci..., *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije*, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 10/2000, 1(20), str. 165-252; 2(22), str. 357-418.

Humanistično-družbolovna revija *Annales – Anali za istrske in mediteranske študije*, ki izhaja pod okriljem Zgodovinskega društva za južno Primorsko v Kopru in ki je v zadnjih desetih letih mnogo prispevala k poznavanju zgodovinske ter družbene stvarnosti severnojadranskega prostora, je že večkrat namenila pozornost tudi selitveni problematiki. Selitve so bile namreč skozi celotno zgodovino med relevantnimi pojavi te obmejne regije, kjer se stikajo različni narodi in civilizacije, državne entitete in njihovi strateški interesi. Leta 1997 je v deseti številki izšel poseben tematski sklop, katerega namen je bil ravno izpostaviti tipološko raznolikost selitvenih gibanj v tem prostoru, ki se zaradi omenjenih »pogojev« in s tem bogatega prepletanja najrazličnejših selitvenih dejavnikov ponuja kot delavnica za preučevanje migracij. Dvajseta in dvaindvajseta številka revije se zopet vračata k problematiki in sicer k izseljenskim gibanjem, povezanim s političnimi in razmejitvenimi vprašanji na Primorskem in v Istri po prvi in drugi svetovni vojni. Sklop prinaša prispevke s slovensko-italijanskega študijskega sestanka z naslovom *Vzroki in posledice izseljevanj iz Slovenske Istre po 2. svetovni vojni*, ki je bil v Kopru 6. junija 2000 v okviru Evropskega programa CBS Phare Slovenija-Italija.

Na sestanku se je soočilo 11 razpravljalcev, 5 italijanske narodnosti (2 s slovenske obale), 5 slovenskih in en hrvaški. Revija pa prinaša 12 študij, ki odsevajo stanje in nekatere usmeritve na področju raziskovanja begunske oziroma migracijske problematike. Zgodovinar *Raoul Pupo* s tržaške univerze razpravlja o najšodobnejših pogledih na istrski eksodus v italijanskem zgodovinoepisju, ki se, razen izjem, šele zadnjem desetletju sistematično in bolj poglobljeno ukvarja z omenjenim zgodovinskim problemom, ki je bil prej v »zakupu« ezulskih sredin in politike. Ta premik je privedel do ustrežnejše kontekstualizacije vprašanja in sicer v vseevropski okvir premikov prebivastva, ki so povezani s prvo in drugo svetovno vojno, posledičnim spreminjanjem politične geografije in blokovsko delitvijo kontinenta. Pri primerjanju premikov slovenskega in hrvaškega prebivalstva iz medvojne Julijske krajine in istrskim eksodusom po drugi svetovni vojni avtor poudarja razlike med zgodovinskima obdobjema in s tem neumestnost poenostavljenih interpretacijskih paralelizmov. Glede kvantifikacije ugotavlja težnjo po prehodu od vrednotenja celotnega eksodusa k osredotočenju na italijanski del in izpostavljanju njegovega skoraj absolutnega odstotka, kar italijansko zgodovinoepisje pripisuje množičnemu izgonu vseh, ki se niso udinjali jugoslovanski politiki italijansko-jugoslovanskega bratstva. Kar se tiče nadaljnega poglobljanja v problematiko vidi potrebo po preučevanju socialnih aspektov in upoštevanju slovenskih ter hrvaških arhivskih virov. Kljub temu pa se iz študije kaže navezanost italijanskega zgodovinoepisja na izključno politično interpretacijo vprašanja in sicer v luči jugoslovanske politike do italijanske manjšinske skupnosti in dejstva, da

je eksodus privedel do njenega skorajšnjega izničenja, medtem ko sta se slovenska in hrvaška, kljub fašističnemu raznarodovanju, vendarle ohranili.

Tržaški zgodovinar *Piero Purini* je prispeval dve razpravi o izseljevanju iz Julijske krajine med prvo in drugo svetovno vojno. V prvi predstavlja in analizira podatke uradne italijanske izseljenske statistike, ki so jo vodili upravni organi na osnovi izdanih potnih listov in ki je objavljena v periodični publikaciji italijanskega statističnega inštituta ISTAT *Statistica delle migrazioni da e per l'estero*. Po obrazložitvi sistema, po katerem je nastajala migracijska statistika, njenih pojmov in kategorij, predstavlja s pomočjo preglednic potek izseljenskih in povratnih gibanj po posameznih provincah Julijske krajine in ciljnih izseljevanja. Ker statistika ne razlikuje izseljencev po narodnosti in ker razčlemba podatkov po teritorialnem izvoru ni dovolj podrobna, da bi jo lahko primerjali z etnično sliko teritorija, je za ugotavljanje slovenskega in hrvaškega izseljevanja ta statistika kaj malo koristna. Poleg tega se je z leti koncept objavljanih podatkov spreminjal z vnašanjem včasih nezdržljivih kategorij, tako da omogoča le hipotetična izračunavanja. Statistika tudi ne upošteva izselitev prebivalstva, ki ni imelo italijanskega državljanstva, in seveda ilegalnih prebežnikov, nudi pa vseeno okvir, iz katerega je mogoče razbrati glavne usmeritve in dinamike selitvenih tokov. Zlasti v slednjih se indirektno zrcali tudi slovensko izseljevanje, pogojeno z raznarodovalno politiko, če pomislimo, da je prekomorsko izseljevanje v Julijski krajini beležilo višek proti koncu dvajsetih let, ko je drugod po Italiji zaradi močnega omejevanja s strani države, število odhodov drastično upadlo.

Drugi Purinijev prispevek obravnava primorsko izseljevanje iz Julijske krajine v Jugoslavijo v letih po prvi svetovni vojni na podlagi arhivskega gradiva Pisarne za zasedelo ozemlje, ki je v Ljubljani med drugim skrbela za pomoč in nastanitev beguncev. Gre za zanimiv poskus vpogleda v strukturo prvih priseljenskih valov in tipologijo begunca s statistično in kvalitativno analizo prošenj, ki jih je pisarna dobivala od posameznikov in družin. Vzorec (539 primerov) sicer ni najbolj reprezentativen, saj se je na Pisarno obračal samo en del pribežnikov, v številnih primerih so zastopani samo določeni poklicni oziroma socialni segmenti, kot na primer vojaštvo ali javno uslužbenstvo, največkrat pa so prositelji pisali v imenu cele družine in niso navajali osebnih podatkov ostalih družinskih članov. Zato so v vzorcu zastopani predvsem moški. Vir je omogočil izračun parametrov glede na spol, starost, kraj rojstva, kraj bivanja pred odhodom, kraj bivanja v Jugoslaviji, način in razloge odhoda ter še nekatere značilnosti. Večina beguncev je prihajala iz Trsta, Gorice in drugih pomembnejših upravnih središč, nastanila pa se je najpogosteje v Ljubljani, Mariboru in Zagrebu, precej tudi v manjših krajih na Slovenskem in Hrvaškem. Po poklicu je bilo največ delavcev, ki so zapuščali službe v javnem sektorju, večina družinskih očetov z družino, prosili pa so za priporočila in izjave o jugoslovanskem poreklu, za finančno pomoč, za kritje stroškov priselitve, za poizvedbe za sorodniki po Jugoslaviji in v Julijski krajini in podobno.

Egon Pelikan predstavlja rezultate tajnega štetja, ki ga je v Julijski krajini opravila leta 1933 primorska druhovščina v okviru Zbora svečnikov sv. Pavla. Štetje je

naročila vlada Kraljevine Jugoslavije, da bi preverila stanje slovenskega in hrvaškega prebivalstva ter učinke raznarodovalne politike, služilo pa je tudi potrebam tajne socialno-krščanske organizacije. Opravljeno je bilo na osnovi župnijskih knjig po posameznih župnijah, nakar so podatke združili tudi na nivoju dekanij, škofij in celotne dežele. Avtor podaja poleg splošnih podatkov po škofijah podrobnejše preglednice, nanašajoče se na dekanije Tržaško-koprske škofije in na župnije, segajoče na območje Kopra, Izole in Pirana. Opozarja tudi na problem vrednotenja podatkov, ki naj bi bili dokaj zanesljivi za podeželje, kjer je duhovščina imela dejanski pregled nad prebivalstvom in njegovo nacionalno pripadnostjo, dvomljivi pa za večja središča, kjer je med drugim vladala velika mobilnost prebivalstva. Problem pri preštevanju predstavlja tudi dejstvo, da statistika ne upošteva odseljevanja, ker so duhovniki v župnijskih registrih še dalje ohranjali tudi odsotno prebivalstvo. V nadaljevanju se avtor ustavlja še ob nacionalni statistiki duhovščine in duhovniškega naraščanja, ki so jo prav tako izvedli v okviru tajnega štetja.

Zgodovinarica *Nevenka Troha* je prispevala študijo o ukrepih jugoslovanskih oblasti v conah B Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja. Šlo je za posege v okviru izgradnje ljudske oblasti (upravljanje imovine že pobeglih, razlastitve, zaplembe, odprava kolonskega sistema, agrarna reforma, razveljavitev dražb in prisilnih prodaj in podobno), ki so zaradi svojega »razrednega« značaja in socialno-ekonomske strukture italijanske narodne komponente prizadeli v večji meri italijansko prebivalstvo. Ker so se jugoslovanske oblasti zavedale problematičnosti istrskih obalnih mest, kjer je bilo prebivalstvo večinoma italijansko, so si prizadevale okrečiti politično vlogo z idejo o italijansko-jugoslovanski »fratellanzi« (bratstvom), ki je predvidevala spoštovanje italijanskih pravic do šole, jezika, kulture in predstavnitva v krajevnih upravnih organih. Če glede prvih postavk ni bilo problemov, saj je kljub formalni dvojezičnosti v centrih še vedno de facto prevladovala italijanščina, ni manjkalo težav z vzpostavljanjem enakopravne upravne zastopanosti narodnih komponent, ker se je italijanska stran temu upirala. Kljub spoštovanju osnovnih narodnih pravic je jugoslovanska vojaška in civilna oblast z uveljavljanjem načela »kdor ni z nami je proti nam« razklala družbo na pristaše (Slovence in »demokratske« ter »poštene« Italijane) in nasprotnike, ki so navadno dobili pečat fašistov. Ti so bili deležni negativnega in včasih sovražnega odnosa tudi kot Italijani, predvsem če so bili pred in med vojno včlanjeni v fašističnih organizacijah oziroma če niso dokazali nasprotovanja fašistični politiki raznarodovanja. V času Svobodnega tržaškega ozemlja so ta načela nadalje uveljavljali, dodatne zaplete in nasprotja pa je prinesel ideološki spor ob Kominformu, ko se je dober del italijanskega delavskega razreda opredelil proti Titu. Naslednja leta so pospešila proces »jugoslavizacije« upravnih teles, tako da ob podpisu Londonškega memoranduma ni bilo več nobene narodne paritetnosti znotraj administracije in gospodarstva. Spremenila se je tudi jugoslovanska politika do italijanskega prebivalstva: medtem ko so ga prej iz političnih razlogov skušali zadrževati, so po Kominformu podpirali njegov odhod in si prizadevali razbiti vsako vez ter kontakt med prebivalstvom obeh con.

Geograf *Ivica Pletikosić* podaja sliko izseljevanja in doseljevanja v Piran med leti 1941 in 1961, pri čemer se poslužuje različnih serialnih virov, od seznamov oziroma registrov priseljenih in odseljenih, registrov prebivalstva, do popisov prebivalstva iz let 1945, 1948, 1956 in 1961. Viri se razlikujejo po vrsti podatkov in delno po teritorialnih enotah, tako da so bili za usklajevanje potrebni diferencialni posegi, posebna težavno pa je bilo ugotavljanje narodnega značaja migrantov. Avtor sledi dinamiki in tipološkemu spreminjanju ter vzročnosti tokov v vojnem in prvem povojnem obdobju, v fazi množičnega odliva italijanskega prebivalstva sredi petdesetih let in posledičnemu zapolnjevanju z eksodusom nastale demografske vrzeli, ki je privedlo do »slovenizacije« piranskega družbenega tkiva.

Zgodovinar *Sandi Volk* predstavlja dokument iz maja 1954, s katerim je Odbor narodne osvoboditve za Istro seznanjal italijansko vlado s svojimi stališči glede ezulskega vprašanja in predlagal ukrepe, ki naj se jih uvede pri sprejemanju in nameščanju istrskih beguncev na italijanskih tleh. Dokument predstavlja nekakšen zgodovinski mejnik v italijanskem odnosu do tega vprašanja, ker je prinašal temeljne smernice nadaljne italijanske strategije v tej zvezi. Odbor je svetoval, naj se pohiti z ukrepanjem v korist beguncev, ker bi odlašanje bilo v prid jugoslovanski strani, naj se vlada angažira pri ustvarjanju močnih italijanskih jeder na Tržaškem in Goriškem, tako da bi se spremenila etnična struktura mejnih območij. V ta namen je predlagal tudi najprimernejše lokacije za naseljevanje beguncev, glede na njihovo poklicno sestavo. Naglašal je potrebo vlaganja državnih finančnih sredstev v omenjene načrte, glede njihovega izvajanja pa je predlagal tri ustanove: t. i. Ente Tre Venezie, ki je že v fašistični dobi odigral vlogo razlaščevalca in raznarodovalca slovenske in hrvaške zemlje, Consorzio nazionale tra cooperative pescatori e affini, ki naj bi skrbel za ribiče, ter Opera per l'assistenza ai profughi giuliani e dalmati, ki se je ukvarjala s trgovci in obrtniki.

Inženir *Peter Merku*, tržaški Slovenec, ki že več desetletij živi in dela v Nemčiji, kjer je med drugim angažiran v gibanju za varovanje človekovih pravic, ponuja primerjavo med eksodusom iz Istre in tistim iz Sudetov. Pri vzporejanju teh dveh procesov ugotavlja nekatere bistvene razlike, kot na primer v trajanju (Nemci so Češko zapustili v zelo kratkem času, medtem ko je odseljevanje iz Istre potekalo celih 13 let, skladno pač z reševanjem razmejitvene problematike na tem območju), dejstvo, da je šlo v nemškem primeru za nasilni izgon in da je Češkoslovaška sudetske Nemce obravnavala skoraj brez izjeme za tujce, medtem ko je bil odhod Italijanov večinoma prostovoljen (v tej točki se seveda razhaja s tezami italijanske strani in tudi italijanskega zgodovinopisja) in so imeli možnost pridobiti jugoslovansko državljanstvo ter ostati doma. Med pomembnejšimi razlikami je tudi odnos evropskih držav do Češke v zvezi z vprašanjem sudetskih Nemcev in pa do Slovenije, ki ob vstopanju v Evropo doživlja zaradi italijanske izselitve iz Istre politične pritiske, ter nenazadnje odnos nemških oblasti, družbe in zgodovinopisja, ki priznavajo odgovornost nemškega naroda pri tem dramatičnem dogajanju, medtem ko teži italijanska stran k izolaciji istrskega eksodusa od prejšnjega dogajanja in početja italijanske države v Julijski krajini in na jugoslovanskih tleh za časa fašizma in druge svetovne vojne.

Zgodovinar *Dean Krmac* seže nekoliko nazaj v čas in sicer k migracijskim gibanjem na istrskem polotoku v obdobju od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. S primerjavo naravnih in selitvenih saldov na osnovi avstrijskih ljudskih štetij ugotavlja močno težnjo istrskega prebivalstva po prostorskem premikanju, tako znotraj dežele, predvsem pa navzven, proti avstrijskim gospodarskim središčem in tudi v druge države. Istra, ki je v tem obdobju beležila zelo visoko naravno demografsko rast, zaradi gospodarske zaostalosti sicer ni nudila prebivalstvu možnosti notranjega preazporejanja. Edini pomembnejši gospodarski center je bil Pulj, ki je med vsemi glavarstvi edini beležil pozitivni migracijski prirastek, medtem ko je v ostalih število odselitev bolj ali manj presegalo število priselitev. Pulj je vseskozi deloval kot atraktivna točka, še najbolj v prvem desetletju 20. stoletja, ko je z razvojem ladjarske industrije zabeležil skoraj 24 % selitveni saldo. Med cilji istrskih selitev sta bila na prvih mestih Trst in Reka, kamor so se iz bližnjih območij podajali mnogi tudi začasno (sezonsko) in na ta način pogojevali modernizacijo istrske družbeno-gospodarske stvarnosti. Od sedemdesetih let 19. stoletja dalje so postajale vse bolj relevantne tudi prekomorske migracije, predvsem iz istrskih otokov, ki jih je zaradi krize lokalnega ladjarstva in tradicionalnih pomorskih dejavnosti zajelo množično izseljevanje v Ameriko. Pred statističnim prikazom selitvenih gibanj se avtor uvodoma ustavlja ob pravnih problemih oziroma zakonskih predpisih v zvezi z izseljevanjem, pri uporabljenih virih in upravni strukturi Istre.

Tema italijanske geografije *Francesce Krasna* s tržaške univerze je tajni popis prebivalstva, ki ga je v Julijski krajini pripravila italijanska fašistična oblast do leta 1939 na osnovi popisnih podatkov iz leta 1936, da bi preverila stanje nacionalnih razmerij in učinkovitost raznarodovalne politike. Avtorica opozarja na mnogotere težave, manipulacije in interpretacijske pasti, ki se skrivajo za popisovanjem narodne pripadnosti in ki so odvisne od same metodologije kot od političnih okoliščin ob izvedbi popisov. Zato so tudi rezultati štetja iz leta 1936 precej dvomljivi in problematični ter se ponujajo previdnim primerjavam s prejšnjimi popisi le na ravni celotnega prebivalstva. Te primerjave kažejo na porast italijansko govorečega prebivalstva v primerjavi z letom 1921 od 51 na 60 % (+132.000 oseb), medtem ko je slovensko upadlo od 31 na 25 % (-38.000 oseb), hrvaško pa od 15 na 13,5 % (-4.000 oseb). Iz razčlenitve po manjših upravnih enotah se kažejo območja največjih sprememb. Delež italijanske populacije je najbolj narasel na območju mest in pomembnejših gospodarskih središč kot Trst (+39.000), Gorica (+15.000), Tržič (+12.000), Pulj (+13.000) in Reka (+13.000). Prebivalstvo slovenskega jezika pa je največje padce beležilo v Trstu (-12.000), Gorici (-8.000), Tolminu (-4.000) in Sežani (-5.500). Avtorica poudarja, kako vse to kaže na neuspeh raznarodovalne politike in na razloge, zaradi katerih podatkov niso nikoli objavili. Ta trditev je vsekakor resnična, kar pa ne zmanjšuje škode, ki jo je uspela prizadejati fašistična politika »drugorodnemu« prebivalstvu, kot je razvidno že iz navedenih grobih številčnih kazalcev. Dejstvo je, da je vrednote nje te »škode« in njenih dejavnikov odvisno tudi od različne percepcije problema in zgodovinskih dejstev.

Alessandra Argenti Tremul obravnava odseljevanje istrskih beguncev v letih 1945-56 skozi pisanje lokalnega italijanskega časopisja. Kot izraz ljudske oblasti je to časopisje zastopalo uradna jugoslovanska stališča v odnosu do problema in pripisovalo odgovornost eksodusa italijanskim oblastem ter Odboru za narodno osvoboditev za Istro. Odhod italijanskega prebivalstva je razlagalo v smislu normalizacije etnične strukture polotoka, ki jo je izmaličil prejšnji dotok italijanskega prebivalstva po načrtih italijanskega kapitala in ekonomske nadvlade. Vzroki za eksodus so bili torej v izgubi italijanskega privilegirane in hegemonskega položaja znotraj družbe, v italijanski propagandi in iredentizmu, v nacionalnem čutu italijanskega prebivalstva, v tradicionalnih gospodarskih vezeh Istre s Trstom, kamor so se Istrani že tradicionalno izseljevali in ohranjali družinske ter sorodstvene vezi z domačim krajem, in seveda v vzpostavitvi socialističnega družbenega reda, ki ga večina ni bila pripravljena sprejeti. Časopisje je sicer naglašalo, da je šlo za prevaro in to argumentiralo s sklicevanjem na slabe življenjske razmere beguncev na italijanskih tleh kot tudi na dejstvo, da so jih naselili med slovensko prebivalstvo, ki je z razmejivijo ostalo v Italiji, da bi italijančili obmejni manjšinski teritorialni pas.

Zgodovinar *Jure Gombač* ponuja vpogled v izseljevanje beguncev iz Kopra in okolice v letih 1954-56 na osnovi prošenj za izvozno dovoljenje iz jugoslovanske cone Svobodne tržaškega ozemlja, ki so jih bili dolžni vložiti optanti, da so lahko prešli jugoslovansko-italijansko mejo s svojo premično imovino. Avtor se je poslužil vzorca 1003 vlog, iz katerih je statistično prikazal osnovne strukturne poteze (spol, starost, poklic...), časovno dinamiko procesa in vzroke oziroma razloge odhoda, ki so jih izseljenci navajali v prošnjah. Rezultate številčne analize je dopolnil še z dvema viroma, in sicer z zapisniki sej Okrajnega komiteja Zveze komunistov iz Kopra in s takratnim slovenskim krajevnim časopisjem. Nastal je zanimiv in poveden prikaz, ki mu sledimo skozi osebno zgodbo italijanskega ribiča Maria Riccobona. Med različnimi vidiki izselitve se seznanimo tudi s premoženjem, ki so ga optanti odnašali s seboj, od pohištva in obleke, poklicnega orodja in najrazličnejših družinskih predmetov ter materialnih oziroma čustvenih dragocenosti, do živeža in domačih živali.

Aleksej Kalc